

Uitgeblust of opgestookt

De herontdekking
van de hel.

**Rede uitgesproken bij aanvaarding van
de leerstoel Dogmatiek aan de PThU.**

Prof. dr. Arnold Huijgen, 1 september 2023

Protestantse Theologische **Universiteit**

Colofon

Uitgeblust of opgestookt: de herontdekking van de hel.

Arnold Huijgen, 1 september 2023

Oplage

300 exemplaren

Uitgever

Protestantse Theologische Universiteit

Vormgeving

Appeltje + design

Coverfoto

Duccio di Buoninsegna, De nederdaling in de hel, 1308-1311, publiek domein {PD-US}

Druk

Verloop Drukkerij - Alblasserdam

Meneer de rector, beste collega's, geachte aanwezigen,

“Wij rijden op de snelweg naar de klimaathel met onze voet nog altijd op het gaspedaal.”¹ Aldus de secretaris-generaal van de Verenigde Naties tijdens de klimaatop voorig jaar november. De mensheid is hard op weg naar de hel.

Niet alleen de staat van de planeet, maar ook mentale nood maakt dat de beeldtaal van de hel terugkomt. Tijdens een live-interview op de Franse televisie onthulde de Belgische zanger Stromae onlangs zijn nieuwe nummer *L'enfer*, de hel.² Daarin zingt hij over zijn eenzaamheid en zijn zelfmoordgedachten: dat zou misschien de enige manier zijn om anderen te laten zwijgen, *ces pensées qui me font vivre un enfer* (“die gedachten die mijn leven een hel maken”). Dat is de hel vanbinnen, mentaal.

Om niet meer te noemen: door oorlog geteisterde plaatsen als Boetsja en Bachmoet worden geregeld als hel aangeduid,³ en het zwarte gat van de Europese beschaving, Auschwitz, geldt als hét voorbeeld van de hel op aarde: het donkerste kwaad dat mensen elkaar aandoen, de dood.

In maatschappelijke uitingen lijkt de hel aan een serieuze comeback bezig. In het taalgebruik van politiek en wielersport is zij als metafoor voor het ergste en zwaarste in feite nooit weggeweest. De prominentie van de hel in hedendaagse taal en verbeelding steekt echter wel af bij de afwezigheid ervan in kerk en theologie. Waar de hel in het maatschappelijk spreken wordt opgestookt, lijkt ze in kerk en theologie uitgeblust.

Uit onderzoek van het blad *De Nieuwe Koers* bleek dat steeds minder christenen geloven dat de hel bestaat en dat steeds minder predikanten ernaar verwijzen in hun preken.⁴ Dat is om twee redenen niet zo vreemd.

-
- 1 Letterlijk zei Guterres: ‘We are on a highway to climate hell with our foot still on the accelerator.’ <https://www.un.org/sg/en/content/sg/speeches/2022-11-07/secretary-generals-remarks-high-level-opening-of-cop27> (Geraadpleegd 22 feb. 2023).
  - 2 ‘Stromae - L'enfer (Live Performance)’, <https://www.youtube.com/watch?v=YAG6nj7Sff8>.
  - 3 Christopher Miller, “‘Hell. Just hell.’ Ukraine and Russia’s war of attrition over Bakhmut”, *Financial Times* 9 dec. 2022. <https://www.ft.com/content/dcdd09bf-440a-4648-9664-6084b11ddd4> (Geraadpleegd 22 feb. 2023).
  - 4 Felix de Fijter en William den Boer, ‘Is het vuur van de hel uitgedoofd?’, *De Nieuwe Koers* 2020/1. <https://denieuwekoers.nl/artikel/is-het-vuur-van-de-hel-uitgedoofd/> (Geraadpleegd 22 feb. 2023).

Ten eerste: christenen zijn in Noordwest-Europa een kleine minderheid geworden in een dominante cultuur van ongelof. Bij de buitenwacht kom je niet graag met de hel aan, en ook is moeilijk voorstelbaar dat de hel wacht voor vriendelijke burens en aardige collega's die niet in God geloven. Dat hangt samen met een tweede reden: de humanisering van het Godsbeeld. God is liefde en wil het goede voor de mensen. De hel past daar intuïtief niet bij. Waarom zou een goede God mensen die Hem niet willen liefhebben, eindeloos in de ellende laten? Ofwel omdat Hij niet anders wil, en dat lijkt onnodig wreed, ofwel omdat Hij niet anders kan, en dan kan God kennelijk niet tegen het kwade op. De moderne christelijke theologie lijkt daarom beter af met de afschaffing van de hel.

Toch is de hel zeker niet overal afgeschaft. In grote en vitale delen van het gereformeerd protestantisme worden de twee wegen, van redding én verloren gaan, hemel én hel, nadrukkelijk verkondigd. Ook daar heerst verlegenheid met de thematiek van de hel, al ligt die als ik mij niet vergis op een ander punt. Het gaat niet zozeer om de vraag naar het bestaan van de hel of de aard ervan, maar de ernstige zorg over het eigen zielenheil en dat van kinderen en kleinkinderen. Waar komen zij terecht?

Intussen is de vraag waar we het precies over hebben wanneer we over hel spreken. Enige begripsverheldering is nodig om te verkennen hoe diverse hedendaagse beelden van hel zich verhouden tot theologische overtuigingen uit verleden en heden. De hel zoals zojuist geschetst betreft een huiveringwekkende situatie van lijden en ellende, vaak met connotaties van uitzichtloosheid, pijn en verdriet. Maar is de hel theologisch niet meer of wat anders? Is de hel eindeloos en uitzichtloos, is ze door God gewild, voor wie is de hel, en bestaat ze wel werkelijk of is ze alleen metafoor? Met het oog op verheldering van het begrip schets ik straks eerst drie dominante posities uit de geschiedenis van de theologie om aan de hand daarvan verschillende aspecten van de hel te onderscheiden. Daarna zal ik theologisch-constructief betogen waarom de hel blijvend theologisch aandacht verdient, en hoe.⁵

Laat mij eerst iets zeggen over het karakter van deze oratie, voordat we dieper de inhoud induiken. Deze oratie biedt geen samenvatting van de conclusies van jarenlang onderzoek, maar is eerder verkennend van aard. Een inauguratie is immers ook als inwijding bedoeld. Als deze oratie ergens programmatisch is, dan op het punt van een theologische methode, al is 'methode' een groot woord en

---

5 Najaar 2023 verschijnt bij KokBoekencentrum een essay waarin de thematieken van deze inaugurale oratie breder worden besproken, *Waarom de wereld een hel nodig heeft*.

gaat het eerder om een theologische stijl. Theologische onderzoeksvelden zoek ik graag daar waar het schuurt of vonkt tussen wat in de samenleving leeft en wat in de theologie speelt. Met name waar theologische inhouden in principe uit voorraad leverbaar zouden moeten zijn, maar theologen er kennelijk verlegen mee zijn, wordt het voor mij interessant. Zo kwam mijn vorige project over Maria bijvoorbeeld tot stand.⁶ Als systematisch theoloog breng ik bij dergelijke thema's graag Bijbel, traditie en actualiteit met elkaar in gesprek. Door die drie bij elkaar te brengen wordt een theologische denkbeweging op gang gebracht, die geen compleet of afrondend verhaal oplevert. Daarom moet de term 'methode' in alle voorlopigheid worden opgevat. Theologie is voor mij altijd *theologia viatorum*, theologie onderweg, voorlopig spreken omdat helemaal zwijgen te weinig zou zijn.

Na al dit schrappen van de keel wordt het tijd om inhoudelijk iets te zeggen. Ik begin bij de traditie, de kerkvaders.

Traditie

In de christelijke traditie zijn hoofdzakelijk drie visies op de hel te vinden. De eerste is de augustiniaanse, die vooral de kerk van het Westen diepgaand heeft gevormd, zelfs in die mate dat ik vermoed dat veel protestantse kerkleden enkel deze visie op de hel kennen. Augustinus stelt dat de hel een plaats van altyddurende pijniging is als straf voor de zonde.⁷ Hij is zeker niet de eerste met deze visie. In de eerste helft van de tweede eeuw stelt de *Apocalyps van Petrus* al dat zondaars in de hel worden gestraft door opgehangen te worden aan het lichaamsdeel waarmee ze gezondigd hebben - de nadere invulling daarvan laat ik aan uw fantasie over.⁸

Augustinus beroept zich uiteraard op Bijbelteksten die spreken over oordeel en scheiding, over pijniging en vuur, en over de worm die niet sterft.⁹ Zijn argumentatieve energie concentreert zich echter op de vraag hoe het mogelijk is dat een

---

6 Arnold Huijgen, *Maria: Icoon van genade* (Utrecht: KokBoekencentrum, 2021).

7 Augustinus ontwikkelt deze gedachten vooral in *De civitate Dei* boek 20 en 21, en in *Enchiridion*, 54–55, 66, 93, 111–113.

8 Tekst in C. Detlef G. Müller 'Apocalypse of Peter,' in: *New Testament Apocrypha Volume Two: Writings Related to the Apostles; Apocalypses and Related Subjects*, revised edition, red. Wilhelm Schneemelcher (Cambridge: James Clarke & Co., 1992), 620–638. Zie ook Jan. N. Bremmer & István Czachesz (red.), *The Apocalypse of Peter* (Leuven: Peeters, 2003); Dimitris J. Kyrtatas, 'The Origins of Christian Hell,' *Numen* 56 (2009), 282–297.

9 Augustinus, *De civitate Dei*, 20.4-6;12; 21.9. Mat. 13:37-39; Mat. 25:31-46; Mar. 9:43-48.

lichaam eindelijk gepijnigd wordt zonder dat het sterft.¹⁰ Augustinus wijst in dit verband op bijzondere verschijnselen in de natuur, zoals een salamander die zelfs in het vuur zou blijven leven en bergen op Sicilië die in vlammen zouden staan maar niet verteren.¹¹ Het is veelzeggend dat Augustinus zo'n punt maakt van lichamen die niet kunnen sterven, terwijl hij andere vragen die moderne mensen logischer zouden vinden, laat liggen, zoals die naar Gods intenties en liefde. Augustinus veronderstelt namelijk de platoonse idee van de onsterfelijkheid van de ziel.¹² Daarom moet er iets gebeuren met de zielen van zondaren, en wel voor altijd - want Augustinus wijst de eveneens platoonse gedachte van metempsychose of reïncarnatie af. De zielen van zondaren verdienen straf, maar om gestraft te worden, moeten de zielen een lichaam hebben, dat echter naar zijn aard sterfelijk is. Vandaar Augustinus' argumentatie dat God die de salamanders en de bergen maakt, ook kan zorgen dat lichamen niet sterven.

Augustinus gaat in op de tegenwerping dat een eeuwigdurende straf in geen verhouding staat tot de overtreding. Hij antwoordt dat geen normale wet zal stellen dat een straf net zo lang moet duren als de overtreding.¹³ Wie in vijf minuten een overval pleegt, hoeft niet slechts vijf minuten de gevangenis in. Dat is geen sterk argument, zo zag de westerse traditie al snel in: Augustinus rekent immers niet met het onderscheid tussen tijd en eeuwigheid en lijkt elke vorm van proportionaliteit van de hand te wijzen. Anselmus van Canterbury stelde daarom dat zondaren oneindig worden gestraft vanwege de oneindige majesteit van de God tegen wie ze overtreden hebben.¹⁴ Die gedachte veronderstelt een manier van denken waarin een misdaad tegen een heer zwaarder telt dan tegen een slaaf. Dat feodale denken lost voor moderne mensen die denken in termen van ieders gelijkheid voor de wet, de zaak dus niet op. Hoe dan ook wordt Augustinus' visie bepaald door een retributief idee van gerechtigheid in verband met de onsterfelijkheid van de ziel.

Als variant binnen de augustiniaanse traditie kwam vanaf de middeleeuwen de gedachte van het vagevuur op, kennelijk om de augustiniaanse visie op de hel

10 Augustinus, *De civitate Dei*, 21.4. Het andere accent betreft het duizendjarig rijk; Augustinus, *De civitate Dei*, 20.7–11.

11 Augustinus, *De civitate Dei*, 21.4.

12 Plato, *Phaedo* 64e; 107c; 113d–114c. Vgl. *Apologie*, 40c. Zie Bart D. Ehrman, *Heaven and Hell: A History of the Afterlife* (London: Oneworld, 2020), 57–79.

13 Augustinus, *De civitate Dei*, 21.11.

14 Anselmus van Canterbury, *Cur Deus homo*, l.21. Vergelijk de kritiek van Clark H. Pinnock, 'Annihilationism,' in: *The Oxford Handbook of Eschatology*, red. Jerry L. Walls (Oxford: University Press, 2010), 471, onder verwijzing naar Hans Küng.

wat milder te maken: na de dood worden mensen die geen doodzonde hebben gedaan gaandeweg gereinigd om alsnog de hemel te mogen binnengaan.¹⁵ De hel is daarmee voor de allerergsten bedoeld, de onverbeterlijke zondaars. De hel kon dan ook in steeds gruwelijker kleuren worden geschilderd, zoals in de middeleeuwen daadwerkelijk gebeurde.

De tweede visie op de hel is de universalistisch-origenistische, die de oosterse kerken heeft gestempeld. Volgens Origenes van Alexandrië gaat niemand definitief verloren, maar uiteindelijk leidt de wereldgeschiedenis tot het herstel van alle dingen.¹⁶ Origenes is universalist, maar om heel andere redenen dan de meeste moderne universalisten, die menen dat God te liefdevol is om zijn schepselen verloren te laten gaan. Origenes redeneert meer vanuit Gods macht dan vanuit Gods liefde, en een gehumaniseerd Godsbeeld kent hij al helemaal niet. Omdat God de machtige schepper is, is het onmogelijk dat Hij zijn doelen niet zou bereiken. Van de kant van de mens bezien: een keus voor het kwaad kan nooit definitief zijn, want zo'n keus is nooit tegelijkertijd compleet vrij en volledig rationeel. Christus bevrijdt van onvrijheid en irrationaliteit, in dit leven of hierna.

Als er al van zoiets als hellevuur sprake is, is dat in Origenes' denken reinigend van aard; in Westerse termen dus: een soort vagevuur. Het vuur werkt wel vernietigend voor iemands slechte werken, maar niet voor de onsterfelijke ziel. Ook Origenes neemt deze gedachte van Plato over. Al het onzuivere en materiële verbrandt, zodat de zuivere ziel overblijft.¹⁷

Nu is Origenes' leer door de kerk veroordeeld in 553, al lag dat minder aan zijn universalisme dan aan zijn leer van de pre-existentie van zielen: nog voor de schepping van de wereld zouden de zielen al bestaan.¹⁸ Ook dat is toe te schrijven aan de invloed van Plato.

Die invloed ontbreekt bij de derde visie op de hel, die van het annihilationisme of vernietigingsdenken. Dat veronderstelt geen onsterfelijke ziel, maar meent dat ongelovigen definitief worden vernietigd. Voor hen is dood werkelijk dood, terwijl

---

15 Heinrich Denzinger & Peter Hünermann. *Enchiridion symbolorum definitionum et declarationum de rebus fidei et morum: Compendium der Glaubensbekenntnisse und kirchlichen Lehrentscheidungen*, 38e ed. (Freiburg im Breisgau: Herder, 1999), 856, 1002, 1066, 1304. Zie over het vagevuur Jerry L. Walls, *Purgatory: The Logic of Total Transformation* (Oxford: University Press, 2012).

16 Origenes, *De Principiis*, 3.6.1–6.

17 Origenes, *Contra Celsum*, 4.13; 5.15.

18 De veroordeling werd al voorbereid in 543. Zie Denzinger, *Enchiridion*, 403–411.

de gelovigen opstaan ten leven. In de Angelsaksische wereld is deze gedachte vrij prominent; ook een evangelicaal als John Stott was er een aanhanger van.¹⁹ In de vroege kerk zijn aanzetten voor deze gedachte niet geheel afwezig, al kreeg deze idee nergens echt de overhand.²⁰ Bij Justinus Martyr zijn passages te vinden die in annihilationistische richting wijzen, maar daartegenover staan weer andere uitspraken.²¹ Duidelijk is dat het annihilationisme vooral aantrekkelijk is voor wie los is van platoonse invloeden hecht aan menselijke autonomie en meent dat God mensen nog liever aan de vernietiging prijsgeeft dan ze eindeloos te straffen. De gedachte dat voor de ongelovigen geldt: 'dood is dood' klinkt mogelijk aantrekkelijker dan een eindeloze pijniging. Maar de vraag is hoe dit te verenigen met de bedoeling die God als Schepper met deze mensen had. Kan het grote niets Gods bedoeling zijn?

Samengevat biedt de augustiniaanse traditie de volgende betekenisaspecten van de hel.²²

1. Een huiveringwekkende situatie van ellendig lijden na dit leven;
2. Als straf voor bedreven zonden;
3. Met een uitzichtloos want altijddurend karakter;

De origenistische traditie heeft een ander derde aspect:

3. Met een reinigend en dus tijdelijk karakter.

Het grote verschil tussen deze kerkelijke tradities en hedendaags seculier spreken over de hel ligt in de vraag of de hel tijdens of na dit leven te situeren is, ofwel voor of na de dood.

---

19 David L. Edwards & John Stott, *Evangelical Essentials: A Liberal-Evangelical Dialogue* (London: IVP, 1989), 314–320.

20 Vaak worden Ignatius van Antiochië, Clemens van Rome en Justinus Martyr opgevoerd, naast anderen. Zie LeRoy Edwin Froom, *The Conditionalist Faith of Our Fathers: The Conflict of the Ages Over the Nature and Destiny of Man: Volume 1: The Biblical Norm and the Origin, Development, and Penetration of Innate Immortality (900 B.C. to A.D. 500)* (Washington: Review and Herald, 1966), 757–834.

21 Zie de discussie bij de prominente annihilationist Edward W. Fudge, *The Fire That Consumes: A Biblical and Historical Study of the Doctrine of Final Punishment*, 3e editie (Cambridge: The Lutterworth Press, 2012), 259–263.

22 Jonathan L. Kvanvig, 'Hell,' in: *The Oxford Handbook of Eschatology*, red. Jerry L. Walls (Oxford: University Press, 2010), 414 spreekt van het "punishment model" en onderscheidt daarbinnen 1. de *punishment thesis*: mensen worden gestraft; 2. *no-escape thesis*: mensen kunnen niet weg; 3. *anti-universalism thesis*: sommige mensen komen er; 4. *eternal existence thesis*: mensen blijven er eeuwig bestaan.

Bijbel

Hoe zit het nu in de Bijbel? Meer dan een korte aanduiding kan ik in dit bestek niet geven.²³

Het Oude Testament kent vooral de *sjeol*, het dodenrijk.²⁴ Slechts aan de randen van het Oude Testament breekt een glimp van hoop op opstanding door, vooral als collectieve verwachting voor Israël maar soms ook met individuele implicaties. Zo is in Daniël 12 sprake van degenen die zullen ontwaken, “sommigen om eeuwig te leven, anderen om voor eeuwig te worden veracht en verafschuwd.”²⁵ Pas in de boeken Makkabeeën is nadrukkelijker sprake van hoop op *individuele* opstanding, en pas in 4 Makkabeeën dreigen de martelaren hun beulen met “het gevaar van eeuwige marteling voor degenen die Gods gebod overtreden.”²⁶

In het Nieuwe Testament is meer te vinden, vooral in het evangelie van Matteüs. Bij die evangelist spreekt Jezus over ‘Gehenna.’²⁷ Met die term werd een gruwelijke plek aangeduid waar zondaren na hun dood gepijnigd worden. In de toenmalige ideeën over Gehenna lijken mensen een lichaam te hebben, anders dan in Hades: dat is de Griekse term voor het dodenrijk in de tussentijd tussen sterven en eindgericht. Toch zegt Jezus dat zijn discipelen niet de mensen moeten vrezen die het lichaam kunnen doden, maar wel “Hem die beide, ziel en lichaam, kan laten omkomen in de Gehenna.”²⁸ Gaat het nu om omkomen, vernietiging dus, of om pijniging?

Diezelfde vraag valt te stellen bij het bijbelboek Openbaring. Enerzijds gaat het daar over tegenstanders die gepijnigd worden waarbij de rook van hun pijniging opstijgt tot in eeuwigheid en ze geen rust krijgen.²⁹ Anderzijds is sprake van een vuurpoel, ook wel “de tweede dood” genoemd, waarin Gods tegenstanders worden geworpen: de duivel, het beest, maar ook de dood zelf, het dodenrijk (Hades) en al “wie niet in het boek van het leven bleek te staan”, de ongelovigen dus.³⁰ Die vuurpoel is een symbool van vernietiging: daarom komen dood en

---

23 Op Bijbelse gegevens moet uitgebreider worden ingegaan in een groter boek over de hel waaraan ik werk.

24 Ps. 6:5; Jes. 38:18–19; Pred. 9:4–5.

25 Dan. 12:2; Ez. 37:1–14; Ps. 73:26.

26 4 Makk. 13:14–15; cf. 2 Makk. 7:11.

27 Mat. 5:22, 29; 10:28; 23:15, 33.

28 Mat. 10:28.

29 Opb. 14:11.

30 Opb. 20:15.

duivel erin terecht. De suggestie lijkt te zijn dat ook de ongelovigen worden vernietigd. Met het boek Openbaring in de hand valt de strijd tussen de augustiniaanse en de annihilationistische lijn niet te beslechten.

Universalisten kunnen zich op hun beurt beroepen op diverse passages uit de paulinische brieven. God wil dat alle mensen gered worden.³¹ Wat God wil, gebeurt toch? God zal “alles in allen” zijn nadat de machten en zelfs de dood zijn overwonnen.³² In Christus wordt “alles in de hemel en op aarde” weer bijeengebracht.³³ Op dit soort teksten beroept Origenes zich. Intussen is de vraag of Paulus met “allen” daadwerkelijk alle mensen bedoelt die ooit hebben geleefd, of dat hij alleen alle rechtvaardigen bedoelt.³⁴ Die gedachte zou passen bij de Joodse traditie waarin hij werd gevormd: enkel de rechtvaardigen staan op. Dat zou ook verklaren waarom Paulus wenst te mogen komen tot de opstanding van de doden, wat een vreemde wens is als allen toch opstaan.³⁵ Op deze manier zou Paulus in het annihilationistische kamp getrokken kunnen worden. Hij schrijft immers ook over mensen die geen gehoor geven aan het evangelie: “Hun straf zal de eeuwige ondergang zijn, ver van de Heer en van zijn kracht en majesteit.”³⁶

De conclusie is dat elk van de drie hoofdvisies op de hel aansluit bij sommige, maar niet bij alle Bijbelse passages, en dat elk van die visies moeilijk uit de voeten kan met sommige Bijbelse accenten. Intussen tekent zich in het Nieuwe Testament wel een andere lijn af: steeds gaat het bij ‘hel’ om uitsluiting.

Als illustratie kan Mattheüs 25 dienen, waar drie gelijkenissen over het eindoordeel over de wereld te vinden zijn. De gelijkenis over de vijf wijze en vijf dwaze meisjes loopt eropuit dat de vijf dwazen worden buitengesloten van het feest.³⁷ Ze blijven buiten staan. In de gelijkenis erna wordt afgerekend met dienaren die geld hebben gekregen van hun heer. Anderen hebben winst gemaakt, maar de dienaar die maar één talent had gekregen, heeft er niets

---

31 1 Tim. 2.

32 1 Kor. 15:28.

33 Ef. 1:9–10.

34 Zie Douglas A. Campbell, ‘Paul’s Account of the Future; A Case Study in Pauline Dogmatics,’ in: *The Finality of the Gospel: Karl Barth and the Tasks of Eschatology*, red. Kaitlyn Dugan & Philip G. Ziegler (Leiden: Brill, 2022), 120–142.

35 Fil. 3:11.

36 2 Thess. 1:9.

37 Mat. 25:1–13.

mee gedaan. Hij wordt gestraft. Het ene talent dat hij had, wordt hem afgenomen en gegeven aan degene die al veel had: het mattheüsprincipe dat bij academische fondszoekers maar al te bekend is. De heer zegt: "En die nutteloze dienaar, gooi hem eruit, in de uiterste duisternis, waar men jammert en knarsetand."³⁸ Ook hij wordt buitengesloten, nu met het aspect van innerlijke pijn erbij: wroeging blijft voor hem over.

De derde gelijkenis, die van de schapen en de bokken, vormt de climax. De scheiding tussen beide groepen valt bij de zorg voor de naaste. Tegen degenen aan zijn linkerhand zegt Christus: "Jullie zijn vervloekt. Verdwij uit mijn ogen naar het eeuwige vuur dat bestemd is voor de duivel en zijn engelen."³⁹ Eeuwige bestraffing staat hen te wachten. "Eeuwig" is hier waarschijnlijk eerder kwalitatief te verstaan (in de zin van 'definitief') dan kwantitatief, als eindeloze duur. Het hoofddaccent valt echter op de uitsluiting. De Rechter zegt: "verdwij uit mijn ogen."⁴⁰

Als zich een rode draad aftekent in de Bijbelse teksten, heeft die meer met uitsluiting te maken dan met pijniging. De gedachte van uitgesloten zijn van de gemeenschap die bij God is, past ook veel meer bij het Oude Testament dan het accent op pijniging. De hel als plaats van pijniging heeft historisch eerder een Grieks-mythologische en filosofische achtergrond.⁴¹ In het Nieuwe Testament is uitsluiting hét kenmerk van de hel. Ook bij Paulus, die af en toe behoorlijk universalistisch klinkt, is uitsluiting als gevolg van Gods oordeel te vinden: wie wordt veroordeeld, komt terecht "ver van de Heer en van zijn kracht en majesteit."⁴²

De vraag is: wat te doen met de Bijbelse en traditionele gegevens over de hel? Verliezen we iets van het evangelie, van de christelijke leer, wanneer we deze voorstellingen als verouderd laten liggen? Ik meen van wel. Dat cruciale komen we echter alleen op het spoor als we deze rand van de dogmatiek benaderen vanuit het hart, vanuit de christologie, specifiek Christus' nederdaling ter hel. Pas daarna en van daaruit kan de verbinding met de hedendaagse herleving van de hel worden gelegd.

---

38 Mat. 25:30.

39 Mat. 25:41.

40 Mat. 25:41.

41 Ehrmann, *Heaven and Hell*, 35–70.

42 2 Thess. 1:9.

Nederdaling ter hel

De leer van Christus' nederdaling ter hel is onder invloed van oosterse kerkvaders in de apostolische geloofsbelijdenis terechtgekomen.⁴³ Pas vanaf eind vierde eeuw verschijnt deze leer, die in de Bijbel bepaald geen prominente rol speelt, in vormen van het apostolicum. De gedachte, met name in het Oosten, is dat Christus na zijn dood en voor zijn opstanding de hel (in de betekenis van dodenrijk) is binnengegaan. Die nederdaling had drie doelen: ten eerste de verkondiging van Christus' werk tot aan de grenzen van het bestaan. Ten tweede de bevrijding van gevangen zielen, zoals de oudtestamentische gelovigen, Adam en Eva voorop. Het derde is het belangrijkste: Christus overwint duivel en dood definitief. Hij is de universele koning: zoals zijn koningschap zich uitstrekt tot het hoogste, de hemel, zo is er in de diepte niets dat zich aan zijn heerschappij onttrekt.⁴⁴ De nederdaling ter hel toont Christus als overwinnaar van zonde, duivel en dood. In de oosterse traditie is dé paasicoon bij uitstek dan ook degene die Christus' hellevaart uitbeeldt.⁴⁵ Pasen begint op de Stille Zaterdag: de vijand wordt definitief uitgeschakeld en Christus is dé overwinnaar.

Christelijk spreken over de hel begint bij Christus' overwinning. Zoals bekend meet Karl Barth in zijn verzoeningsleer de aard van de zonde af aan de weg van Jezus Christus: de zonde is van die weg het negatief.⁴⁶ Naar analogie daarvan kan de aard van de hel worden afgeleid uit Christus' nederdaling ter hel. In het licht van de levende blijkt wat dood en duister is. Zoals de duivel een on-persoon is, een farce, zo is de hel een on-plaats, het schaduwachtige tegendeel van een plaats waar God de mens laat leven.

Johannes Calvijn heeft een eigenzinnige alternatieve interpretatie van de nederdaling ter hel geboden die ons verder helpt. Voordat ik daarop inhoudelijk inga, leg ik de vinger bij Calvijns manier van theologiseren. Als humanist en reformator had hij een diep respect voor de kerkelijke en theologische traditie: in de opeenvolgende edities van zijn *Institutie* namen de kerkvadercitaten gaandeweg even hard toe als de Bijbelcitaten. Niettemin vormt hij zich zelfstandig een oordeel en vindt hij de gedachte dat Christus in de onderwereld zou zijn

43 Zie J.N.D. Kelly, *Early Christian Creeds*, 3rd ed. (London: Continuum, 1972), 378–383.

44 Vgl. Ef. 4:8–10.

45 Hilarion Alfeyev, *Christ the Conqueror of Hell: The Descent into Hades from an Orthodox Perspective* (New York: St Vladimir's Seminary Press, 2009), 9.

46 Karl Barth, *Die Lehre von der Versöhnung*, Kirchliche Dogmatik IV/1 (Zürich: EVZ, 1960), 152–162. Zie ook Cees-Jan Smits, *Veroordeeld tot genade: In gesprek met Karl Barth over de zonde* (Lunteren: Willem de Zwijgerstichting, 2023).

afgedaald al te speculatief. Hij spreekt zelfs van een “fabel” dat de zielen van gestorven mensen in een kerker opgesloten zouden zitten.⁴⁷ Dus zoekt hij een alternatieve verklaring, die bepaald wordt door een concentratie op de zaak van de theologie, op Christus. Die attitude van Calvijn lijkt mij nog altijd van belang voor protestantse theologie: met respect voor de theologische traditie durven vernieuwen in het licht van nieuwe uitdagingen maar vooral: door concentratie op God in Christus. Deze attitude lijkt mij inspirerend voor protestantse theologie vandaag.

Inhoudelijk verbindt Calvijn de nederdaling van Christus niet met diens opstanding (zoals de oosterse traditie doet), maar met de kruisiging. Aan het kruis sterft Christus niet alleen de lichamelijke dood, maar ondervindt hij ook “de ernst van Gods wraak”, raakt Hij in gevecht met de machten van de hel en worstelt Hij met de verschrikking van de eeuwige dood.⁴⁸ Nota bene: de hel is hier dus geen gegeven voor het hiernamaals, maar de existentiële confrontatie met de verschrikkingen van de eeuwige dood in het heden.

Om direct te pogen wat ik zojuist in Calvijn prees, voeg ik aan zijn interpretatie nog een nieuwe laag toe: die van de kruisiging als *menselijk* oordeel. Calvijn benadrukt het oordeel van God: dat Christus “de dood verduurd heeft waarmee God in zijn toorn de zondaren treft.”⁴⁹ Christus werd tot het kruis echter ook door mensen veroordeeld. Uitsluiting was zijn deel. Pilatus en Herodes speelden Hem heen en weer, het volk wilde Hem niet: “Weg met Hem, aan het kruis met Hem!”⁵⁰ Dit menselijk oordeel over Christus is het spiegelbeeld van het oordeel van uitsluiting uit Mattheüs 25. Christus stond buiten, als was Hij degene zonder olie in zijn lamp, zonder liefde in zijn hart. Christus werd in de uiterste duisternis geworpen, als was Hij de slechte, luie dienaar. Christus werd vervloekt, verwezen naar het eeuwige vuur dat voor de duivelen en zijn engelen bestemd is, als had Hij de hongerigen niet te eten gegeven en zich niet om de gevangenen bekommerd. Het is een grof schandaal, de omkering van het recht dat Christus door ons mensen wordt uitgesloten.

Zoals gezegd heeft de hel in de Bijbel vooral met uitsluiting te maken en dat blijkt ook waar mensen Christus naar kruis, dood en hel verwijzen. De hel krijgt

---

47 Calvijn, *Institutie*, 2.16.9. Vertaling C.A. de Niet (Houten: Den Hertog, 2009).

48 Calvijn, *Institutie*, 2.16.10.

49 Calvijn, *Institutie*, 2.16.10.

50 Joh. 19:15.

gestalte waar mensen elkaar radicaal en definitief uitsluiten en begint dus in kleinere vormen van uitsluiting en onrecht. Daarom lukt het ons mensen ook veel beter om de hel op aarde te scheppen dan de hemel op aarde.⁵¹ Christus' kruis toont hoe onrechtvaardig en schadelijk zijn uitsluiting is. De diepste uitsluiting komt intussen niet van mensen, maar van Gods kant: Hij wordt uitgesloten opdat mensen ingesloten zouden worden.

Langs deze weg overwint Jezus Christus namelijk de dood. Calvijn haalt de kerkvader Hilarius van Poitiers aan, die stelt dat door de nederdaling van Christus dit ons deel geworden is dat de dood niet meer bestaat. "Het kruis, de dood, de hel – ze zijn ons leven."⁵² Zo bezien is er alle reden over de hel te blijven spreken: ze is het 'Woher' van de verlossing, de dreigende dood en ondergang waarvan Christus redt. De gedachte aan de hel toont hoe diep de verlossing gaat. Zo heeft de leer van de hel als contrapunt zelfs een evangelische betekenis.

Waarom de wereld een hel nodig heeft

Hoe kan nu vanuit de christologische concentratie op de nederdaling ter hel zinvol over de hel gesproken worden? En hoe raakt dit aan de voorbeelden uit het begin van deze rede: de klimaathel, de mentale hel en de hel van oorlogsgeweld? In het laatste deel van mijn oratie schets ik drie aspecten. Meer dan een schets is het in deze verkennende fase niet.

Existentiële dreiging

Het eerste aspect is de existentiële dreiging, zoals die van klimaatverandering. Voormalig Denker des Vaderlands René ten Bos heeft in zijn boek *Extinctie* aan de hand van een opstel van Immanuël Kant betoogd dat de rede het einde van de wereld wel theoretisch kan denken, maar dat ze dat einde niet kan bevatten, evenmin als het uitblijven van dat einde.⁵³ Iets dergelijks geldt ten aanzien van de eigen geboorte en dood. Mensen staan daarbij voor een grens die ons ontzet, in de zin van: van onze plaats duwt.⁵⁴ De komende catastrofe ontkennen of mentaal parkeren is gemakkelijker dan deze voluit onder ogen zien, inclusief de consequentie dat komende generaties mogelijk zullen ontbreken.

---

51 Vgl. George Steiner, *Een seizoen in de hel: Over de toekomst van het Westen* (Weesp: De Haan, 1984), 61. Met dank aan Marcel Barnard voor deze referentie.

52 Calvijn, *Institutie*, 2.16.11; citaat van Hilarius van Poitiers, *De Triniteit*, II.24.

53 René ten Bos, *Extinctie* (Amsterdam: Boom, 2019), 10.

54 René ten Bos, *Extinctie*, 58.

Het christelijk denken over de hel kan hier helpen. Allereerst om de dreiging van de dood op persoonlijk en collectief niveau voluit en ernstig onder ogen te zien. Calvijn lokaliseerde de hel niet alleen aan gene zijde van het graf, maar in het heden, als de verschrikking van de definitieve dood - niet alleen als biologisch gegeven, maar als radicale ondergang, de scheiding van God. Nog duidelijker dan bij Calvijn klinkt dit door bij Luther. De hel meldt zich al aan deze zijde van het graf als de kwellende eenzaamheid, de scheiding van God, de aanklacht van het geweten. "Het slechte geweten is de hel", schrijft Luther.⁵⁵ Het geweten functioneert namelijk als aanklager. De verschrikking van de hel resoneert tot in de uithoeken van de ziel: je moet sterven, je hebt het verkeerd gedaan, het komt niet meer goed. De hel is de intensivering en de vereeuwiging van de aanklacht die van de wet van God uitgaat, die de mens veroordeelt.⁵⁶

Het onderscheid tussen existentiële dreiging in algemene zin en de dreiging van de hel in christelijke zin ligt in het verschil tussen optimisme en hoop. Voor de klimaatcrisis lijkt geen alternatief, tenzij men optimistisch oplossingen van de techniek verwacht. De dreiging van de hel daarentegen staat altijd in het licht van de overwinning van Christus. Waar wet en geweten aanklagen, spreken evangelie en Christus vrij. Dit betekent niet dat alle onheil en dood uiteindelijk, in een *narrow escape*, alsnog afgewend worden. Het gaat juist om een toekomst door de dood heen, om een hel die niet ontweken maar opengebrouwen wordt, om een ondenkbare catastrofe waarna ongedacht een nieuwe morgen aanbreekt. Het gaat dus om hoop in het aangezicht van de catastrofe, die wat anders is dan optimisme dat de klippen ontweken kunnen worden.

Spreken over de hel helpt om existentiële dreiging serieus te nemen en er toch van gered te worden. Wie de dreigende en elkaar versterkende catastrofes die op onze planeet afkomen onder ogen ziet, zou wanhopig worden. Daarom sluiten velen de ogen of denken er niet te veel aan. Christelijke taal helpt om het monster te benoemen en in het gezicht te kijken, met de hoop op een nieuwe toekomst. Die hoop is wel – klassiek gezegd – aangevochten; ze valt enkel vol te houden in geloof.

Gods oordeel

Een tweede reden waarom het spreken over de hel niet moet worden afgeschaft: de hel is de bestemming van het ultieme kwaad in Gods oordeel. De hel is niet

---

55 Luther, 'Enarratio capituli noni Esaiæ [1543/44] 1546', *D. Martin Luthers Werke: Kritische Gesamtausgabe* (Weimar: Böhlau, 1883–2009), 40.3:630.

56 J.T. Bakker, *Coram Deo: Bijdrage tot het onderzoek naar de structuur van Luthers theologie* (Kampen: J.H. Kok, 1956), 60–61.

alleen het 'Woher' van de verlossing, maar ook het 'Wohin' van het kwaad. De beweging van de verlossing wijst de hel haar plaats.

Zoals gezegd heeft de hel te maken met uitsluiting en dus met oordeel. Het onderscheidende punt van het christelijk en theologisch spreken over de hel ligt in het subject van het oordeel: *God* oordeelt, en daarmee markeert Hij de grens tussen binnen en buiten, tussen goed en kwaad en wat met beide gebeurt. Het kwaad wordt weggedaan en het goede blijft over.

De uitsluiting van het kwaad door Gods oordeel is goed nieuws. Kwaad wordt namelijk als kwaad erkend. In de universalistische optie is dit veel moeilijker. Volgens Origenes komt het zelfs met duivel goed. Daarmee dreigt het kwaad echter gerelativeerd te worden, onschuldig gemaakt: het maakt niet uit wat je doet, het komt toch wel goed. De vraag aan de universalistische positie is of werkelijk recht gedaan kan worden.

In Gods oordeel blijken goed en kwaad werkelijkheden te zijn en niet enkel een kwestie van smaak, al bestaat het kwaad niet op dezelfde wijze als het goede, zoals Karl Barth benadrukt heeft. Het kwade is enkel de schaduwzijde bij de werkelijkheid die God heeft geschapen, het is het *Nichtige*.⁵⁷ Het is niet niets, maar het bestaat niet van zichzelf, enkel als parasiet van het goede.⁵⁸ Als zodanig wordt het kwaad zichtbaar in Gods oordeel, als Hij het scheidt van het goede. Dat geldt op de schaal van de wereld net zo goed als op de schaal van de enkele mens: alleen door Gods rechtvaardigend oordeel wordt de zondaar losgemaakt van de zonde, en wordt zo een nieuwe mens. Zo geldt ook van de wereld dat enkel door het wegdoen van het kwaad de wereld vernieuwd wordt.

Toch blijft de vraag of de gedachte van de hel het kwaad niet vereeuwigt en het dus groter maakt dan het hoeft te zijn. Het kwaad wordt echter in Gods oordeel van zijn dreigende karakter ontdaan. Als overwonnen werkelijkheid, als afgesloten geschiedenis kan erop teruggekeken worden. Vergelijk de manier waarop volgens het boek Openbaring Christus als het Lam van God nog altijd de slachtonden draagt die bij zijn kruisiging zijn geslagen.⁵⁹ Als tekenen van overwonnen pijn, kwaad en dood zijn ze waardevoller dan wanneer de wonden volledig genezen zouden zijn, het leed onzichtbaar gemaakt.

---

57 Karl Barth, *Die Lehre von der Schöpfung*, Kirchliche Dogmatik III/3 (Zürich: EVZ, 1961), 419.

58 Barth, KD III/3, 405.

59 Opb. 5:6.

Het kwaad als zodanig wordt niet vereeuwigd, maar radicaal weggedaan. Mensen worden gered doordat ze gereinigd worden van hun kwaad en zonden. Het vuur van het gericht is om Christus' wil voor hen een reinigend vuur. Ook gereformeerde theologen zullen benadrukken dat mensen enkel door vergeving en reiniging Gods rijk kunnen binnengaan: Wolfhart Pannenberg noteert dat als waarheidsmoment van de gedachte van het *purgatorium*.⁶⁰ Hij voegt eraan toe dat het vuur van het gericht identiek is aan het licht van Gods heerlijkheid.⁶¹

Dat het kwaad uiteindelijk overwonnen wordt door de goede God, mag rijkelijk naïef klinken in een wereld vol groot en klein kwaad. Wanneer Jezus Christus echter daadwerkelijk de dood heeft overwonnen, is het goede reëler dan het kwade. Zonder dat geloof zijn niet alleen Auschwitz en Bachmoet de hel op aarde.

Open wond

Een derde aspect betreft de vraag naar concrete mensen. De rooms-katholieke theoloog Hans Urs von Balthasar heeft gezegd dat de Schrift en de kerk ons verplichten te geloven in het bestaan van de hel, maar dat we niet verplicht zijn te geloven dat de hel ook bewoond is.⁶² Dat is spitsvondig maar wel wat vergezocht. Intussen is de vraag voor velen prangend of er mensen in de hel zijn en zo ja, wie dan? Enkel de grootste misdadigers uit de wereldgeschiedenis, of ook die goede en lieve mensen die echter niet in Christus geloofden? Het doet er nogal toe of verloren gaan een reële mogelijkheid of een onmogelijke mogelijkheid is.

In dit verband heeft C.S. Lewis aanzetten gegeven die sporen met het Bijbelse accent op uitsluiting als hét kenmerk van de hel. Mensen sluiten zichzelf uit van de liefde van God, van de vreugde die de kern is van het bestaan en dus van het bestaan zelf.⁶³ De verdoemden zijn volgens Lewis succesvol als rebellen: zij houden de deur van de hel van de binnenzijde vergrendeld.⁶⁴ God geeft ze wat ze willen: alleen gelaten te worden. De hel is dus de plek van het zelfgekozen isolement, de dwaze wens om liever in het duister buiten te staan dan binnen

60 Wolfhart Pannenberg, *Systematische Theologie: Band III* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1993), 666.

61 Pannenberg, *Systematische Theologie III*, 671.

62 Richard Bauckham, 'Eschatology', in: *The Oxford Handbook of Systematic Theology*, red. John Webster, Kathryn Tanner, Iain Torrance (Oxford: University Press, 2007), 319.

63 C.S. Lewis ontwikkelt deze gedachte vooral in *The Great Divorce* (London: Geoffrey Bles, 1945).

64 C.S. Lewis, *The Problem of Pain* (New York: Harper Collins, 2011 [1940]), 130; cf. Jerry L. Walls, 'The Great Divorce,' in: *The Cambridge Companion to C.S. Lewis*, red. Robert MacSwain & Michael Ward (Cambridge: University Press, 2010), 255.

in de feestzaal te zijn. Daarmee legt Lewis alle verantwoordelijkheid bij de mens. Intussen zwakt hij het accent op Gods oordeel af tot een vorm van respect voor de menselijke vrije keuze.

De open wond in het denken over de hel blijft dat God vrij is om definitief 'nee' tegen een mens te zeggen. De inhoud van dat 'nee' kan echter alleen op Golgotha worden verstaan, de plek die tegelijkertijd Gods 'ja' van liefde en vergeving toont en dus de redding van het 'nee'. Wie daaruit concludeert dat dus enkel het 'ja' overblijft, doet aan de radicaliteit van het 'nee' en aan de realiteit van Gods vrijheid tekort. Wolfhart Pannenberg formuleert zeer voorzichtig dat in het licht van het Nieuwe Testament de mogelijkheid van de eeuwige verdoemenis van enkelen niet uitgesloten kan worden.⁶⁵

Gods oordeel precies narekenen gaat niet, maar het tegengaan van de werken van de boze, het ontstaan van prefiguraties van de hel, kan wel. De mens die zich in zichzelf opsluit, brengt de hel voor zichzelf dichterbij; wie anderen liefdeloos uitsluit, doet dat voor anderen.

Jean-Paul Sartre heeft gezegd: "*L'enfer, c'est les Autres*" ("De hel, dat zijn de anderen").⁶⁶ De ander bedreigt immers met zijn disciplinerende blik mijn vrijheid. Emmanuel Levinas heeft het mijns inziens beter gezien: enkel door het gelaat van de ander kan ik mijzelf worden en vrij leven in liefde.⁶⁷ Dirk de Wachter heeft dit getypeerd als: "*L'enfer, c'est le manque des autres*": de hel, dat is het ontbreken van anderen.⁶⁸ In die werkelijkheid van de hel is Christus neergedaald en die heeft hij opengebrouwen door voor verloren mensen de Ander te zijn.

---

65 Pannenberg, *Systematische Theologie III*, 667: "Angesichts deutlicher neutestamentlichen Aussagen zu diesem Thema kann jedenfalls die Möglichkeit der ewigen Verdammnis einzelner nicht ausgeschlossen werden."

66 Jean-Paul Sartre, *Huis clos, suivi de Les mouches* (Paris: Gallimard, 1947), 93.

67 Vgl. Emmanuel Levinas, *Humanisme de l'autre homme* (Montpellier: Fata Morgana, 1972), 41–44.

68 Jannetje Koelwijn, 'Psychiater Dirk De Wachter: "De hel, dat is het ontbreken van anderen"', NRC 23 december 2022.

Dankwoorden

Aan het slot van deze rede spreek ik graag enkele dankwoorden uit. Ik dank het college van bestuur van de Protestantse Theologische Universiteit, in de personen van Kees Boele en Maarten Wisse, dat het mij deze leerstoel toevertrouwt. Dank ook aan de synode van de Protestantse Kerk in Nederland die instemde met mijn benoeming. Het is bijzonder dat een theoloog die predikant is binnen de christelijke gereformeerde kerken, deze leerstoel dogmatiek aan de PThU mag bekleden; sommigen zullen zelfs andere adjectieven dan alleen 'bijzonder' willen gebruiken. Ik hoop het mij geschonken vertrouwen niet te beschamen. Op deze plek hoop ik dienstbaar te mogen zijn aan de academische theologie, de kerk en de samenleving, in een gezonde balans. Van alle kanten staat de theologie onder druk. Ik hoop mijn bijdrage te leveren aan het levend houden ervan, zoals ik vanmiddag ook geprobeerd heb te doen.

Graag dank ik ook de collega's die mij welkom hebben geheten en wegwijs hebben gemaakt. Het is misschien gevaarlijk namen te noemen (vooral om geen mensen te vergeten), maar dank, Petruschka Schaafsma, voor de manier waarop jij me helpt geholpen in het begin en voor de manier waarop je onze leerstoelgroep leidt. Het is een voorrecht in die kring samen plannen te smeden voor onderzoek en onderwijs, op het moment vooral met Rick Benjamins. Ik leer veel van jullie. In het grote onderzoeksproject 'Grond' mocht ik gaan meedoen en de souplesse waarmee dat verliep en verloopt, is voor een belangrijk deel te danken aan Mirella Klomp. Ik heb er zin om vanaf september voluit aan de slag te gaan met ons mooie team in onze verschillende expertises.

Dank ook aan de coördinatoren van de themavelden of vakken die ik mocht gaan geven, Theo Pleizier en Barry Hartog. Bedankt, Jorien Holsappel en Esther van Beem: jullie dachten enthousiast mee en organiseerden het symposium en deze bijeenkomst. Jullie energie maakte dat mijn tweede inaugurele oratie geen verplicht nummer werd, maar iets om naar uit te zien, al is het natuurlijk ook wel fijn om haar achter de rug te hebben.

Met sommige mensen heb ik korter of uitgebreider kunnen sparren over de thematiek van de hel. Frank Bosman, Ger Groot, Bert de Hek, Niels den Hertog, Anne van Olst, Arjan van den Os, Peter Roosendaal, Arie Versluis, Marjanne van Vliet: dank voor het meedenken.

Vooral ben ik de levende God dankbaar dat Hij mij het voorrecht en de verantwoordelijkheid geeft om denkend dienstbaar te zijn en studenten te helpen vormen. Ik hoop en bid dat Hij het werk zegent, dat het vruchtbaar mag zijn voor kerk en Koninkrijk.

Dankbaar ben ik dat mijn moeder deze bijeenkomst mag meemaken. Mijn vader en mijn beide schoonouders is het helaas niet gegeven. Karel, Mathilde, Adrian en Jan-Jaap: jullie weten wel hoe blij ik met jullie ben; geweldig dat jullie erbij zijn vanmiddag. Hanneke, dank voor je steun en liefde, ook als je je wel eens afvraagt wat ik me nu toch weer op de hals heb gehaald. Wat ik je verder te zeggen heb, hoeven de anderen hier niet te horen.

Ik heb gezegd.

Bibliografie

Alfeyev, Hilarion. *Christ the Conqueror of Hell: The Descent into Hades from an Orthodox Perspective*. New York: St Vladimir's Seminary Press, 2009.

Anselmus van Canterbury. *Cur Deus homo, vertaling Waarom God mens werd*, P.C. Ijsseling. Amsterdam: Holland, 1952.

António Guterres. 'Secretary-General's remarks to High-Level opening of COP27.' <https://www.un.org/sg/en/content/sg/speeches/2022-11-07/secretary-generals-remarks-high-level-opening-of-cop27>.

Augustinus, Aurelius. *De civitate Dei*, vertaling De stad van God, Gerard Wijdeveld. Baarn: Ambo, 1984.

Augustinus, Aurelius. *Enchiridion*, vertaling *Handboekje over geloof, hoop en liefde*, T.J. van Bavel. Leuven: Peeters, 2008.

Bakker, J.T. *Coram Deo: Bijdrage tot het onderzoek naar de structuur van Luthers theologie*. Kampen: J.H. Kok, 1956.

Barth, Karl. *Die Lehre von der Schöpfung*. Kirchliche Dogmatik III/3. Zürich: EVZ, 1961.

Barth, Karl. *Die Lehre von der Versöhnung*. Kirchliche Dogmatik IV/1. Zürich: EVZ, 1960.

Bauckham, Richard. 'Eschatology.' In: *The Oxford Handbook of Systematic Theology*, red. John Webster, Kathryn Tanner, Iain Torrance. Oxford: University Press, 2007, 306–322.

Bos, René ten. *Extinctie*. Amsterdam: Boom, 2019.

Calvijn, *Institutie of onderwijzing in de christelijke godsdienst*. Vertaling C.A. de Niet (Houten: Den Hertog, 2009).

Campbell, Douglas A. 'Paul's Account of the Future; A Case Study in Pauline Dogmatics.' In: *The Finality of the Gospel: Karl Barth and the Tasks of Eschatology*. Red. Kaitlyn Dugan & Philip G. Ziegler. Leiden: Brill, 2022, 120–142

Denzinger, Heinrich & Peter Hünermann. *Enchiridion symbolorum definitionum et declarationum de rebus fidei et morum: Kompendium der Glaubensbekenntnisse und kirchlichen Lehrentscheidungen*. 38e ed. Freiburg im Breisgau: Herder, 1999.

Edwards, David L. & John Stott. *Evangelical Essentials: A Liberal-Evangelical Dialogue*. London: IVP, 1989.

Ehrman, Bart D. *Heaven and Hell: A History of the Afterlife* (London: Oneworld, 2020).

Fijter, Felix & William den Boer. 'Is het vuur van de hel uitgedoofd?' *De Nieuwe Koers* 2020/1. <https://denieuwekoers.nl/artikel/is-het-vuur-van-de-hel-uitgedoofd/>.

Froom, LeRoy Edwin. *The Conditionalist Faith of Our Fathers: The Conflict of the Ages Over the Nature and Destiny of Man: Volume 1: The Biblical Norm and the Origin, Development, and Penetration of Innate Immortality (900 B.C. to A.D. 500)*. Washington: Review and Herald, 1966.

Fudge, Edward William. *The Fire That Consumes: A Biblical and Historical Study of the Doctrine of Final Punishment*. Third edition. Cambridge: The Lutterworth Press, 2012 [Oorspronkelijk 1982].

Hilarius van Poitiers. *De Trinitate*.

Huijgen, Arnold. *Maria: Icoon van genade*. Utrecht: KokBoekencentrum, 2021.

Kelly, J.N.D. *Early Christian Creeds*, 3rd ed. London: Continuum, 1972.

Koelewijn, Jannetje. 'Psychiater Dirk De Wachter: "De hel, dat is het ontbréken van anderen."' *NRC* 23 december 2022.

Kvanvig, Jonathan L. 'Hell.' In: *The Oxford Handbook of Eschatology*. Red. Jerry L. Walls. Oxford: University Press, 2010, 413–426.

Lewis, C.S. *The Problem of Pain*. New York: Harper Collins, 2011 [1940].

Lewis, C.S. *The Great Divorce*. London: Geoffrey Bles, 1945.

Luther, Maarten. 'Enarratio capituli noni Esaiæ [1543/44] 1546.' In: *D. Martin Luthers Werke: Kritische Gesamtausgabe*. Weimar: Böhlau, 1883–2009. 40.3:595–682.

Miller, Christopher Miller. "Hell. Just hell." Ukraine and Russia's war of attrition over Bakhmut'. *Financial Times* 9 dec. 2022. <https://www.ft.com/content/dccd09bf-440a-4648-9664-6084b11ddddd4>.

Müller, C. Detlef G. 'Apocalypse of Peter,' in: *New Testament Apocrypha Volume Two: Writings Related to the Apostles; Apocalypses and Related Subjects*. Revised edition, red. Wilhelm Schneemelcher. Cambridge: James Clarke & Co., 1992, 620–638.

Origenes. *De Principiis*, vertaling *De basis: Onderzoek naar de fundamenteën van geloof en wereld*. Vertaald, ingeleid en toegelicht door Freerk Jan H. Berghuis. Budel: Damon, 2009.

Origenes. *Contra Celsum, Gegen Celsum: Dritter Teilband*. Eingeleitet und kommentiert von Michael Fiedrowicz, übersetzt von Claudia Barthold. *Fontes Christiani* 50/3. Freiburg: Herder, 2011.

Origenes. *Contra Celsum, Gegen Celsus: Vierter Teilband*. Eingeleitet und kommentiert von Michael Fiedrowicz, übersetzt von Claudia Barthold. Fontes Christiani 50/4. Freiburg: Herder, 2012.

Pannenberg, Wolfhart. *Systematische Theologie: Band III*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1993.

Pinnock, Clark H. 'Annihilationism.' In: *The Oxford Handbook of Eschatology*. Red. Jerry L. Walls. Oxford: University Press, 2010, 462–475.

Plato. *Apologia Sokratous (Des Sokrates Apologie); Kriton; Euthydemos; Menexenos; Gorgias; Menon*. Ed. Alred Croiset e.a., vert. Friedrich Schleiermacher. Platon Werke Band 2. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1973.

Plato, *Phaidon; Symposion (Das Gastmahl); Kratylos*, vert. Friedrich Schleiermacher, red. Léon Robin, Louis Méridier, Dietrich Kurz. Platon Werke Band 3. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1974.

Sartre, Jean-Paul. *Huis clos, suivi de Les mouches*. Paris: Gallimard, 1947.

Smits, Cees-Jan. *Veroordeeld tot genade: In gesprek met Karl Barth over de zonde*. Lunteren: Willem de Zwijgerstichting, 2023.

Steiner, George. *Een seizoen in de hel: Over de toekomst van het Westen*. Weesp: De Haan, 1984.

Stromae. 'L'enfer (Live Performance):' <https://www.youtube.com/watch?v=YAG6nj7Sff8>.

Walls, Jerry L. 'The Great Divorce.' In: *The Cambridge Companion to C.S. Lewis*, red. Robert MacSwain & Michael Ward. Cambridge: University Press, 2010, 251–264.

Protestantse Theologische **Universiteit**